

**Boeken
voor de
katholieke
jeugd**

KAREN GHONEM-WOETS

Boeken voor de katholieke jeugd

VERZUILING EN ONTZUILING
IN DE GESCHIEDENIS VAN
ZWIJSEN EN MALMBERG



WALBURG PERS

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

Nieuwe Reek, Deel XI

Redactie

Dr. S. van Bergen (secretaris), dr. K.J.S. Bostoën, dr. H.M. van den Braber, drs. M.T.G.E. van Delft (voorzitter),
dr. F.D.G. de Glas, dr. M. van Vliet.

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van:

Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds
Stichting Het Nuyensfonds / Stichting L.J. Rogierfonds
Stichting Sormani Fonds
Unger-Van Brero Fonds

Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met Stichting ZHC.

© 2011 Karen Ghonem-Woets, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: kinderen uit een klas in 1946 (particuliere collectie).

Achterzijde: omslagen uit fondsen van Zwijssen en Malmberg.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Begeleiding namens de BGNB-redactie: Frank de Glas, Helleke van den Braber en Nel van Dijk.

Omslagontwerp: Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen
Vormgeving binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare, Zutphen

ISBN 978.90.5730.714.0

NUR 620

INHOUDSOPGAVE

- 7 Voorwoord
- 9 Inleiding
- Hoofdstuk 1**
- 15 **Uitgeverij Zwijsen: de geschiedenis van het jeugdboekenfonds**
- Hoofdstuk 2**
- 61 **Uitgeverij Malmberg: de geschiedenis van het jeugdboekenfonds**
- Hoofdstuk 3**
- 105 **‘In den beginne was het woord’**
Het aanvankelijk leesonderwijs en de eerste leesboekjes
- Hoofdstuk 4**
- 145 **Aangepaste helden**
De adaptatie en receptie van Puk & Muk en Arendsoog
- Hoofdstuk 5**
- 181 **‘Gouden Eeuwen’**
Protestantse en rooms-katholieke visies op het verleden
- Hoofdstuk 6**
- 207 **Kringen in het water**
Het perspectief in aardrijkskundemethoden en jeugdboeken over
vreemde landen en volken
- 235 Bijlage
- 237 Noten
- 249 Namenregister
- 253 Titelregister
- 256 Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel

VOORWOORD



Dit boek is gebaseerd op mijn in 2005 verdedigde proefschrift, dat de neerslag vormde van een onderzoek naar de geschiedenis van de jeugdboekenfondsen van Zwijsen en Malmberg. Deze studie werd van januari 1999 tot en met juli 2003 uitgevoerd in het kader van het door FWO/NWO gesubsidieerde uitgeverijenproject *Een comparatief historisch onderzoek naar educatief-literaire uitgeverijen in Nederland en Vlaanderen*. Hierin werd samengewerkt door de Faculteiten Letteren en Psychologische en Pedagogische Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven, de Faculteit Pedagogische Wetenschappen en Onderwijskunde van de Universiteit van Groningen en de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg. In het project is de geschiedenis van de jeugdboekenfondsen van de uitgeverijen Averbode, Davidsfonds/Infodok, Callenbach, Zwijsen en Malmberg in kaart gebracht.

Voor de totstandkoming van dit boek ben ik veel dank verschuldigd aan de volgende mensen: Piet Mooren, copromotor en mede-auteur van vele artikelen; Ger Janssen en frater Caesarius Mommers van uitgeverij Zwijsen; Mirjam Faessen en Gijs Gielen van het archief van Zwijsen; Theo Janssen van het archief van Malmberg; promotores Jaap Goedegebuure en Jeroen Dekker; projectgenoten Jacques Dane, Rita Ghesquiere, Liesbeth Vercammen, Sofie Ermens en Mark d'Hoker. Ook dank ik de redactieleden van het Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis, in het bijzonder Adriaan van der Weel en Berry Dongelmans alsook de redactieleden van de BGNB-reeks.

Karen Ghonem-Woets
Tilburg, februari 2011

INLEIDING



Wanneer de wat oudere lezers onder ons naar de jeugdboeken wordt gevraagd die hen zijn bijgebleven, is de kans groot dat ze de *Arendsoog*-reeks noemen, de boeken over Pim Pandoer, of, zeker als ze een katholieke achtergrond hebben, de serie over Puk en Muk. De huidige generaties kennen Arendsoog vaak ook nog, maar meer nog de griezelverhalen van Paul van Loon, de *Maan-roos-vis*-boekjes of de tijdschriften *Okki* en *Taptoe*. U zult zich misschien afvragen: wat hebben deze titels met elkaar gemeen? Het zijn allemaal titels die uitgegeven werden of worden door de uitgeverijen Zwijsen en Malmberg.

Zowel Zwijsen als Malmberg zijn begonnen in de negentiende eeuw als katholieke uitgeverijen van schoolboeken. Uitgeverij Zwijsen ontstond in 1846 onder de naam Drukkerij R.K. Jongensweeshuis op initiatief van de congregatie van de Fraters van Tilburg. Het R.K. Jongensweeshuis drukte uiteenlopende uitgaven, vooral voor de eigen congregatie en daaronder leerboeken voor de eigen scholen. Uitgeverij Malmberg, eerst gevestigd in Nijmegen en later in Den Bosch, had vanaf haar oprichting in 1885 nauwe banden met de Broeders van Maastricht. De Broeders lieten hun schooluitgaven bij Malmberg drukken. Malmberg kon die uitgaven vervolgens afzetten op de lagere scholen van de congregatie. Vanaf het begin van de twintigste eeuw gaven beide uitgeverijen naast diverse publicaties voor de congregaties, uitgaven voor de aankomende onderwijzers en schoolboeken, ook jeugdboeken uit. Vandaag de dag richten Zwijsen en Malmberg zich op de gehele Nederlandse markt. Zwijsen is marktleider op het gebied van het aanvankelijk lezen en geeft een groot, succesvol jeugdboekenfonds uit. Malmberg is marktleider op het gebied van het zaakvakkenonderwijs.

Deze korte beschrijving roept de vraag op: hoe hebben Zwijsen en Malmberg zich ontwikkeld van boekenleveranciers voor de katholieke bevolkingsgroep tot toonaangevende uitgeverijen voor de gehele Nederlandse markt? Daarop volgen dan vanzelf vragen als: wat voor jeugdboeken hebben deze uitgeverijen in de loop van de tijd uitgegeven? Is er een relatie tussen de schoolboeken en de jeugdboeken in hun fondsen? Hoe is het

katholieke karakter van de uitgeverijen aan die fondsen af te lezen in de tijd van het ‘rijke Roomsche leven’ in de jaren twintig en dertig? En hoe zit het met dat katholieke karakter in latere perioden? Welke overlevingsstrategieën hebben de uitgeverijen ingezet om zo succesvol uit het tijdvak van de ontzuiling tevoorschijn te komen, terwijl andere van oorsprong katholieke uitgeverijen, zoals bijvoorbeeld uitgeverij Helmond, zijn verdwenen? De geschiedenis van deze uitgeverijen is immers vanwege hun godsdienstige oorsprong en oriëntatie sterk beïnvloed door het proces van verzuiling en ontzuiling. Verzuiling is – simpel gezegd – de verdeling in de eerste helft van de twintigste eeuw van de Nederlandse samenleving in vier grote stromingen, te weten de katholieke, protestants-christelijke, socialistische en liberaal-vrijzinnige zuil.¹ Wat dit bijvoorbeeld voor een katholiek inhield, wordt mooi verwoord door de historicus Rogier. Hij sprak in de jaren vijftig van ‘een katholiek organisatiesysteem, dat thans bijna alle sectoren van het leven omvat, zodat een goed katholiek in dit land geacht wordt in katholiek verband te zwemmen en te voetballen, te dansen en te schaken, naar de radio te luisteren, op reis te gaan en zijn leven te verzekeren’.²

Zowel Zwijsen en Malmberg als de twee genoemde onderwijscongregaties speelden een belangrijke rol in het verzuilingsproces. Hun ontstaan kan men zien in het licht van de negentiende-eeuwse strijd voor katholiek onderwijs, katholieke schoolboeken en katholieke lectuur.³ Hoewel de katholieken zich vanaf het eind van de achttiende eeuw formeel vrij konden uiten en organiseren, mochten ze pas vanaf 1848 officieel katholieke scholen oprichten, dankzij de door J.R. Thorbecke ontworpen Grondwet.⁴ De strijd voor katholiek onderwijs, maar ook voor protestants-christelijke scholen onder de gezamenlijke noemer ‘confessioneel’ onderwijs, staat bekend als de schoolstrijd. Die begon in 1857, toen er een wet werd aangenomen die het neutraal onderwijs een nog sterkere positie gaf en het confessioneel onderwijs blijvend overheidssteun ontzegde. De schoolstrijd duurde tot 1917; in dat jaar werden het neutraal en het confessioneel onderwijs namelijk ook financieel gelijkgesteld. Veel studies over verzuiling bestempelen juist deze schoolstrijd als de motor achter het proces van verzuiling in Nederland.

De opbouw van dit boek

In dit boek worden de jeugdboekenfondsen van Zwijsen en Malmberg beschreven en getypeerd vanaf hun ontstaan tot en met het jaar 2000. Dat gebeurt respectievelijk in hoofdstuk 1 en 2. Hierbij worden vijf perioden onderscheiden: 1) van 1846/1885 tot 1900; 2) van 1900 tot 1920; 3) van 1920 tot 1945; 4) van 1945 tot 1970; 5) van 1970 tot en met 2000. Deze periodisering is gebaseerd op die van Mommers en Janssen met betrekking tot de geschiedenis van uitgeverij Zwijsen, op die van Van Vugt met

betrekking tot de geschiedenis van vijf onderwijscongregaties in het kader van de zogenoemde katholieke beweging, waaronder die van Tilburg en Maastricht alsook op de bevindingen uit mijn eigen onderzoek.⁵

Per periode wordt eerst ingegaan op het aantal nieuwe titels en de herkomst van deze werken: oorspronkelijke titels, vertalingen en van andere Nederlandse uitgeverijen overgenomen uitgaven. Dat maakt duidelijk hoe de uitgeverijen hun fondsen hebben opgebouwd en uitgebreid. Daarnaast komen de titelkenmerken aan bod die deze fondsen een eigen karakter geven: individuele auteurs, series, genres en beoogde doelgroepen. Auteurs onderscheiden zich weer naar hun aantal per genre, hun al dan niet confessionele achtergrond en hun sterke of minder sterke binding met de uitgeverij. Hierbij is uitgegaan van het onderscheid dat De Glas heeft voorgesteld tussen huisauteurs en gastauteurs. Huisauteur noemt hij diegene die meer dan 50% van zijn of haar werk bij een bepaalde uitgeverij onderbrengt.⁶ Is dit criterium ook werkbaar in het onderscheid tussen huis- en gastauteurs in het fonds van Zwijsen of Malmberg? Is er überhaupt wel sprake van huis- en gastauteurs en zo ja, wat is de verhouding tussen die twee groepen? Valt die positie wel te combineren met het uitgeven van series waarin niet de auteur maar de serie centraal staat of met een boekenclubformule? Bij het onderscheid van genres wordt uitgegaan van de volgende globale indeling: religieuze werken (ten dienste van geloofsopvoeding), historische verhalen, missieverhalen, sprookjes en/of fantasievertellings, avonturenverhalen, realistische verhalen (waartoe ook de typische meisjes- en jongensboeken gerekend worden), informatieve boeken en ten slotte bundels met liedjes, versjes en/of gedichten. Het deel uitmaken van series is apart geregistreerd, omdat reeksen een belangrijk element vormen van het jeugdboekenfonds van zowel Zwijsen als Malmberg. Ten slotte is er aandacht voor de beoogde lezersgroepen van de uitgeverijen. Onderscheid naar leeftijd is namelijk bij voorbaat een belangrijk kenmerk voor uitgeverijen met kinderen en jongeren als doelgroep in het algemeen en voor schoolboekenuitgeverijen in het bijzonder.

In hoofdstuk 3 tot en met 6 worden de jeugdboekenfondsen in verband gebracht met ontwikkelingen in twee andere fondsonderdelen, namelijk methoden en metateksten: beschouwelijke uitgaven van pedagogische en/of (vak-)didactische aard. Voorbeelden van metateksten zijn de *Opvoedkundige Brochuren Reeks* van Zwijsen, de *Praxis*-reeks van Malmberg en de diverse leerboeken voor de onderwijzersopleidingen. Deze uitgaven kunnen verschillende functies hebben. Men geeft de stand van zaken weer rond een bepaald vak of van de algemene didactiek met betrekking tot dat vak en men reageert op bepaalde ontwikkelingen in het vakgebied. Men komt zelf met nieuwe inzichten, men licht bepaalde methoden toe en men schoolt aspirant-onderwijzers in het vak op basis van de eigen inzichten. Metateksten, methoden en jeugdboeken vormen

de kern van de uitgeverijfondsen. De relatie tussen deze drie fondsonderdelen staat centraal in een aantal casussen in dit boek. Deze casussen behandelen uiteenlopende vakgebieden die representatief zijn voor trends in de uitgeverijen als zodanig en die de ontwikkeling naar verzuiling en ontzuiling goed zichtbaar maken. Ze maken duidelijk hoe de uitgeverijen functioneerden op het snijvlak van diverse maatschappelijke processen en hoe ze in meer dan honderd jaar succesvol veranderd zijn van religieus-educatieve naar literair-educatieve uitgeverijen. Uit het schoolboekenfonds zijn die gebieden gekozen waarop de uitgeverijen zich hebben kunnen onderscheiden en naam hebben gemaakt en waarbij de ideologische factor zich het meest sterk heeft laten gelden: het leesonderwijs (hoofdstuk 3), het geschiedenisonderwijs (hoofdstuk 5) en het aardrijkskundeonderwijs (hoofdstuk 6). In dit boek gaat de aandacht vooral uit naar het basisonderwijs, omdat daar een zinvolle vergelijking tussen beide uitgeverijen mogelijk is. Op het gebied van het voortgezet onderwijs is Malmberg wel, maar Zwijsen veel minder een belangrijke uitgever geworden en daarnaast moest ik me ook beperken. Om dezelfde reden krijgen de jeugdtijdschriften maar weinig aandacht, al worden ze hier en daar wel vermeld. In de casussen vindt ook steeds een vergelijking plaats tussen de twee uitgeverijen. In hoofdstuk 4 staan twee series centraal, namelijk de *Puk en Muk*-serie en de *Arendsoog*-serie. Daarbij is er aandacht voor de manier waarop de uitgeverijen succesvolle genres op eigen wijze in hun fonds hebben geïntegreerd en tot een succes hebben gemaakt.

Onderwijscongregaties en schoolboeken

Hoewel Zwijsen en Malmberg door hun succesvolle overlevingsstrategieën bijzondere uitgeverijen zijn gebleken, hebben zij mijns inziens niet de aandacht gekregen die hun toekomt. Zo ontbreekt in allerlei studies over verzuiling aandacht voor de rol van confessionele schoolboekenuitgeverijen en ook voor de betekenis van de daarmee verbonden congregaties. Volgens de historicus Manning zou de rol van congregaties in de Nederlandse geschiedschrijving meer aandacht moeten krijgen ‘omdat de religieuzen voor de hele gemeenschap van belang zijn geweest’.⁷ De geschiedenis van congregaties is meestal geschreven door religieuzen. Manning noemt onder andere Broeder Tagage met publicaties over de Broeders van Maastricht, Zr. Alix Alkemade met een dissertatie over negentien congregaties in de eerste helft van de negentiende eeuw en Alicia Lauret met haar dissertatie over de Tilburgse Zusters van Liefde.⁸ Daarnaast had hij nog de driedelige geschiedenis van Frater Horsten over de Fraters van Tilburg en de publicatie van Br. W. Ubachs over de Broeders van Maastricht kunnen vermelden.⁹ Manning meent dat ‘de zuster- en broedercongregaties van doorslaggevende betekenis zijn geweest voor het bijzonder lager onderwijs. Ze wierpen zich op dit werk, ze zorgden voor

goede kweekscholen, voor bruikbare leermiddelen, voor een pedagogisch gedachtegoed'.¹⁰ Een aantal jaren na Mannings pleidooi voor een bredere aanpak waarin ook aandacht is voor activiteiten op maatschappelijk en cultureel terrein, publiceerde Van Vugt een vergelijkende studie over vijf onderwijscongregaties in *Broeders in de katholieke beweging*, waaronder die van Tilburg en Maastricht.¹¹ Van Vugt beschrijft hierin hoe de congregaties zijn ontstaan, hoe ze vanuit hun lokale oorsprong bij de schoolstrijd betrokken raakten en hoe hun lot uiteindelijk geheel verbonden is geraakt met de wederwaardigheden van de katholieke emancipatiebeweging in het algemeen en van het katholieke onderwijs in het bijzonder. Van Vugt gaat echter niet in op de band tussen de congregaties en de uitgeverijen Zwijsen en Malmberg en ook niet op de diverse publicaties voor het onderwijs van de hand van fraters en broeders of hun vele jeugdboeken. Hiermee laat hij een belangrijke activiteit van deze kloosterlingen ongenoemd. Al even marginaal is de aandacht voor de schrijf- en uitgeefactiviteiten van de fraters in de geschiedschrijving van Horsten. Ubachs, chroniqueur van de Broeders van Maastricht, wijdt daarentegen een aparte paragraaf aan 'boeken voor school en jeugd', waarin hij ingaat op de vooral na 1900 gevoelde behoefte aan katholieke schoolboeken. Omdat die boeken er niet of nauwelijks waren, namen de Broeders de taak op zich deze te schrijven. Ubachs noemt echter de naam Malmberg niet, hoewel die naam wel prijkt op alle afbeeldingen van de schoolboeken in zijn uitgave en hij gaat ook voorbij aan de precieze band tussen de congregatie en deze uitgeverij.

Wetenschappelijke aandacht voor Nederlandse uitgeverijen van jeugd- en of schoolboeken is er wel geweest, maar niet veel. Smit wijdde een aantal publicaties aan de schoolboekenuitgeverij Wolters-Noordhoff.¹² Dane typeerde aan de hand van protestants-christelijke uitgaven voor kinderen van uitgevers als Callenbach en Kok het leesklimaat in gereformeerde gezinnen.¹³ Mooren schetste een beeld van de kinderboekenproductie, in het bijzonder de prentenboekenproductie, van de belangrijkste algemene en schoolboekenuitgeverijen.¹⁴ Dongelmans wijdde een artikel aan Van Goor en Kluitman, De Glas aan Malmberg, in het bijzonder de ontzui-ling van het jeugdboekenfonds tussen 1945 en 1970.¹⁵ Mommers en Janssen beschreven de bedrijfsgeschiedenis van Zwijsen en de rol daarin van de belangrijkste fondsterreinen lezen, taal, schrijven, rekenen en kinderboeken.¹⁶

Mijn boek voegt aan de hierboven genoemde publicaties een analyse toe van de gehele geschiedenis van de jeugdboekenfondsen van Zwijsen en Malmberg tot en met het jaar 2000. Vergeleken met de schets van Mommers en Janssen betekent dat een uitbreiding met het geschiedenis- onderwijs en het aardrijkskundeonderwijs alsook met de jeugdboeken die in het verlengde van deze twee gebieden liggen. De geschiedenis van Malmbergs jeugdboekenfonds is tot nu toe nog niet in detail beschreven.

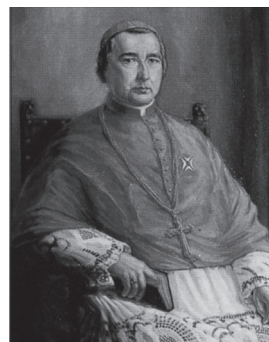
Wat dit boek ten slotte toevoegt, is een zowel kwantitatieve als kwalitatieve analyse van de jeugdboekenfondsen. Daarbij worden de ontwikkelingen in drie fondsonderdelen – het literaire fonds, methoden en beschouwelijke teksten – in samenhang bestudeerd.

HOOFDSTUK I

UITGEVERIJ ZWIJSEN: DE GESCHIEDENIS VAN HET JEUGDBOEKENFONDS



In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van Zwijsens jeugdboekenfonds verdeeld in vijf perioden: van het jaar 1846 tot 1900, van 1900 tot 1920, 1920 tot 1945, 1945 tot 1970 en 1970 tot en met 2000. Naast de beschrijving van het fonds aan de hand van het aantal titels, de herkomst daarvan, de auteurs, de genres, de series en de doelgroep, telt elke paragraaf informatie over de achtergrond van de gekozen auteurs en de mate van binding met de uitgeverij. Aandacht gaat uit naar het aandeel van katholieke dan wel neutrale titels, naar het gewicht van series en de wijze van promotie daarvan. Ten slotte wordt nagegaan of de leeftijdsaanduiding bij de jeugdboeken is ingegeven door pedagogische dan wel didactische overwegingen.



Portret van Joannes Zwijsen

De periode 1846-1900

Nadat Joannes Zwijsen pastoor in Tilburg was geworden, stichtte hij in 1832 een zuster- en in 1844 een fratercongregatie. Deze fratercongregatie heette officieel de *Fraters van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid*. In 1846 richtte Zwijsen een jongensweeshuis op, waarin de Fraters de zorg kregen voor weesjongens. In hetzelfde jaar kwam er bij het weeshuis een drukkerij. De weesjongens leerden daar een vak en de Fraters kregen tegelijk een middel om in hun onderhoud te voorzien door het drukken van gebedenboeken, geestelijke lectuur, meditaties en constituties. De dag dat de drukmachines arriveerden, 18 oktober 1846, geldt dan ook als de oprichtingsdatum van de drukkerij/uitgeverij. Deze heette bijgevolg eerst Drukkerij R.K. Jongensweeshuis en vanaf 1959 Uitgeverij Zwijsen. Naast godsdienstige lectuur voor de congregatie zelf werden er in de drukkerij ook leerboeken gedrukt voor katholieke scholen, met name de eigen fraterscholen 'voor jongens van arme en minvermogende ouders' die vanaf 1850 werden opgericht. Naast de gebruikelijke geloften van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid wijdden de Fraters zich verder aan een speciaal voor hen in het leven geroepen vierde gelofte, namelijk 'zich te wijden aan de opvoeding en het onderwijs van arme kinderen'.¹